
ԳԱԳԻԿ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԻ ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԴԻԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Գագիկ Ա Բագրատունու քանդակային պատկերը հայտնաբերվել է 1906 թ. Անիում Գագկաշեն Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու պեղումների ժամանակ: Ցավոք, այն չի պահպանվել, և ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայում առաջին հետազոտողների՝ Ն. Մառի, Թ. Թորամանյանի¹, Հ. Օրբելու² նկարագրությունները և դիտարկումներն, ինչպես նաև մի քանի անգույն լուսանկարները:

Նշենք, որ ժամանակին քանդակային պատկերը տեղադրված է եղել Անիի թանգարանում³: Հետագայում, քաղաքը թուրքական զորքերի կողմից գրավվելուց հետո, քանդակն անհետացել էր, և նրա ճակատագրի վերաբերյալ տեղեկություններ հայտնի չէին⁴: 1994 թ. վրաց հնագետ Գ. Քալվարաձեն պատահաբար հայտնաբերել է նրա մի բեկորը Էրզրումի թանգարանում⁵: Պահպանված կտորը ներկայացնում էր քանդակի իրանի կենտրոնական և ձախ կողմը՝ նախաբազկի, հագուստի թևքի, ուսի ու մորուքի հատվածով, ու ցուցադրվում էր առանց բացատրագրի:

¹ Տե՛ս Թորամանյան Թ., Զվարթնոց, Գագկաշեն, «Հայ ճարտարապետական հուշարձաններ» մատենաշար, Երևան, 1984, էջ 84-85: Թորամանյան Թ., Անի, քաղաք, թե՛ ամրոց, «Հանդես», Թիֆլիս, 1912, № 2, գիրք XXIII, էջ 19:

² Տե՛ս Օրբելու Ի. Ա., Избранные труды, т. 1, Ереван, 1963, стр. 28-30:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴ Պահպանվել է տեղեկություն, ըստ որի՝ արձանի գլուխը 1918 թ. Աշխարհբեկ Քալանթարը փոխադրել է Սանահինի վանք (Աճեմեան Հ., Անի քաղաքը ներկայիս, «Հանդես ամսօրեայ», 1924, յունուար-փետրուար, էջ 49-50): Մյուս կողմից, Հ. Օրբելու աշխատության մեջ խմբագրության կողմից տրված է ծանոթություն, ըստ որի՝ «Գագիկ արքայի արձանը թուրքական զորքերի առաջխաղացման պայմաններում թաղվել է հողի մեջ» (Օրբելու Ի. Ա., նշվ. աշխ., էջ 121):

⁵ Kouymjian D., An Interpretation of Bagratid and Artsruni Art and Ceremony. A Review Essay, «Journal of the Society for Armenian Studies», 18:2 (2009), p. 116.

Գագիկի քանդակը կերտված է եղել խոշոր չափերի վարդագույն քարից (քարձրությունը՝ 2,26 մ)⁶, դեպի առաջ պարզած ձեռքերին (արմունկները եղել են ծալված) նա պահել է եկեղեցու մանրակերտը. այն հայտնաբերվել է կոտրված և վերականգնվել է նկարիչ Ս. Պոլտորացկու կողմից, վերջինս պատրաստել է նաև նրա գունավոր պատճենը⁷: Գագիկի քանդակում մանրամասն մշակված է եղել հագուստը, գլուխը $\frac{3}{4}$ -ով թեքված է եղել պատից և փաթաթված շքեղ չալմայով՝ գլխափաթեցողով: Կրծքին շղթայի վրա կախված է եղել խաչ⁸: Հատկանշական է, որ քանդակը եղել է ներկված. սպիտակ պարեգոտի վրա հագած էր կարմիր պատմուճան, ընդ որում՝ պարեգոտի թևքերը կախված են եղել՝ առաջացնելով բազմաթիվ ծալքեր, սև գույնով ներկված էին մորուքը, բեղերը և հոնքերը, սպիտակ էր նաև չալման: Ինչ վերաբերում է եկեղեցու մանրակերտին, ապա պահպանված է եղել միայն նրա ստորին մասը: Ինչպես նշում է Հ. Օրբելին, քանդակը, մասամբ մանրակերտը և պատի այն հատվածը, որին աջ կողմով հենված էր քանդակը, պատրաստված են եղել մեկ քարե զանգվածից, և, փաստորեն, այն ներկայացրել է բարձրաքանդակ (գոռելիեֆ)⁹:

Գագիկ արքայի քանդակային պատկերն աչքի է ընկնում պատկերագրական մի շարք առանձնահատկություններով, որոնց մեջ հետաքրքրություն է ներկայացնում արքայի չալման, որին էլ մենք կանդրադառնանք այս ուսումնասիրության շրջանակներում՝ շեշտադրելով վերջինիս բովանդակային, գործառնության և գեղարվեստական նշանակությունը:

Պատկերագրության տեսանկյունից Գագիկի չալմայի ամենամոտ զուգահեռը գտնում ենք Հաղբատի Սուրբ Նշան եկեղեցու (976-991 թթ.) արևելյան ճակտոնապատի վերին հատվածում՝ խորշի մեջ տեղադրված Աշոտ Ողորմած Բագրատունու որդու՝ Սմբատ Բ-ի (977-990 թթ.) բարձրաքանդակով: Թեև նրա հագուստը մեկնաբանված է ավելի ընդհանրական ձևով, սակայն այստեղ ևս շեշտված են թևքերի ծալքերը, չալման, քանդակի գլուխը ևս թեքված է

⁶ Տե՛ս **Март Н. Я.**, Ани, Ереван, 1939, стр. 108:

⁷ Նույն տեղում, էջ 108: Տե՛ս նաև **Орбели И. А.**, նշվ. աշխ., էջ 30:

⁸ Տե՛ս **Орбели И. А.**, նշվ. աշխ., էջ 29:

⁹ Նույն տեղում, էջ 28-29:

¾-ով, այսինքն՝ ուղղված դեպի դիտողը: Իր մեկնաբանությամբ Գագիկ Ա-ի քանդակի հետ նույնանում է վրաց Բագրատունի իշխան Աշոտ Մեծի (Կուխի) (կառ. 891-918 թթ.) քանդակը Տբեթի եկեղեցուց. թեև նրա հագուստն այլ կերպ է մեկնաբանված, սակայն կառավարիչը կրում է չալմայատիպ գլխարկ, իսկ պատկերը մշակված է բարձրաքանդակի սկզբունքով, ինչպես Գագիկինը¹⁰:

Հայ արվեստում չալմայատիպ գլխարկ հանդիպում է արդեն 639-640 թթ. կառուցված Մրենի տաճարի հյուսիսային մուտքի բարավորի քանդակային հորինվածքում, ուր, հավանաբար, պատկերված է իշխանաց իշխան Դավիթ Սահառունին՝ նման գլխարկով¹¹: Ուշագրավ է, որ Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու (915-921 թթ.) հյուսիսային և հարավային պատերին քանդակված բիրլիական Սավուղ և Եզեկիա թագավորները ևս կրում են չալմաներ¹²:

Չալմայով պատկերված բարձրաստիճան անձինք հանդիպում են նաև X-XI դդ. Կապադովկիայի եկեղեցիներում: Սա հատկապես կարևոր է, քանի որ չալմայի պատկերներ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքային արվեստում չենք հանդիպում մինչև ԺԲ դ., և առաջին անգամ այն հիշատակվում է պալատական հագուստի մասին փաստաթղթերում միայն ԺԴ դ.¹³: Կապադովկիայի որմնանկարներում չալմայով են հանդես գալիս, օրինակ, Միքայել Սկեպիդիսը Կարաբաշ Քիլիսեում (1060-1061 թթ.) և Թեոգնոստոսը Չարիկլի Քիլիսեյում (ԺԱ

¹⁰ Տե՛ս **Аладашвили Н. А.** Монументальная скульптура Грузии. Рельефы 5-11 вв., Москва, 1977, ул. 71. **Eastmond A.**, Royal Imagery in Medieval Georgia, University Park: Pennsylvania State University Press, 1998, Fig. 2:

¹¹ Տե՛ս **Հակոբյան Զ.**, Կողքի բարավորի պատկերագրական առանձնահատկություններն ու թվագրությունը, «Էջմիածին», 2010, ԺԲ, էջ 70:

¹² Ինչպես նկատում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, Սավուղի հագուստը մեկնաբանմամբ մոտ է նույն եկեղեցու վրա քանդակված Սահակ Արծրունու հագուստին, իսկ Եզեկիայի հագուստը՝ Համազասպ Արծրունու հագուստին: Ըստ էության՝ չալմայի առկայությունը բիրլիական կերպարների մեջ ընդգծում է վերջինիս դիրքը: Տե՛ս **Der Nersessian S.**, Aghtamar. Church of The Holy Cross, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965, pp. 14-15 and 18. **Տեր-Ներսեսյան Ս.**, Աղթամար. Պատմական վկայություն // Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 82-85:

¹³ Տե՛ս **Ball J. L.**, Byzantine Dress: Representation of Secular Dress in Eighth-to Twelfth-Century Painting (The New Middle Ages), New York: Palgrave Macmillan, 2005, p. 65:

դարի կես)¹⁴: Չարիկլի Քիլիսեյում պատվիրատուն կրում է երկար կարմրաշագանակագույն հանդերձ, որը հավանաբար կապա է, և սպիտակ չալմա¹⁵: Միքայել Սկեպիդիսը կրում է երկար կապա, որը հարդարված է դեկորատիվ շրջանակների մեջ առնված թռչունների պատկերներով¹⁶: Պատկերագրության տեսանկյունից այս տիպի հագուստի համար զուգահեռ կարելի է գտնել Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու արևմտյան ճակատին քանդակված Գագիկ Ա Արծրունու հագուստի հետ, որն իր հերթին նմանվում է սասանյան արքաների հանդերձանքին (Ե-է դարեր)՝ քանդակված Թադ է Բոստանում¹⁷: Հանդերձանքի առանձին տարրերի նմանության հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ գործ ունենք մշակութային ընդհանուր դաշտի կամ տարածաշրջանի հետ:

Ընդունված է համարել, որ չալման խորհրդանշում է Բագրատունիների արքայական դիրքը. այն, ինչպես և Բագրատունի երկու արքաների՝ վերը նշված հանդերձանքը, բնորոշ են եղել հենց այդ արքայատոհմին: Հատկանշական է, որ չալման Կապադովկիայի պատկերներում ևս մեկնաբանվում է իբրև դիրքի և իշխանության խորհրդանիշ¹⁸:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ քանդակային պատկերին անդրադարձած հեղինակներից մի քանիսի մոտ հանդիպում ենք տեղեկություն այն մասին, որ Գագիկ Ա-ի չալմայի ճակատային հատվածում եղել է կարմիր զոլ կամ նախշ¹⁹: Հ. Օրբելին տալիս է ավելի հստակ նկարագրություն՝ նշելով, որ սպիտակ չալմայի առջևի հատվածում երևացել է կար-

¹⁴ St' u **Thierry N.**, La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Age, Turnhout: Brepols Publishers, 2002, p. 189-193, Sch. 71-72:

¹⁵ St' u **Ball J. L.**, նշվ. աշխ., էջ 66:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 67:

¹⁷ St' u **Der Nersessian S.**, նշվ. աշխ., էջ 31. **Հակոբյան Զ., Միքայելյան Լ.**, Առասպելական կենդանիները հայկական միջնադարյան արվեստում և հայ-պարսկական պատկերագրական առնչությունները, Հայագիտական և իրանագիտական երկրորդ միջազգային գիտաժողով, Երևան, 2011, էջ 127:

¹⁸ **Jones L.**, Between Islam and Byzantium: Aghtamar and the Visual Construction of Medieval Armenian Rulership, Aldershot, Hampshire and Burlington, VT: Ashgate, 2007, p. 45.

¹⁹ St' u **Mapp H. Я.**, նշվ. աշխ., էջ 108. **Օրբելու Մ. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 29:

միր զարդանկար կամ ռճավորված արաբական տառեր²⁰: Ցավոք, այդ արաբատառ մակագրությունը ժամանակին չի վերծանվել և ուսումնասիրվել: Այս հաղորդումը շատ կարևոր մանրամասն է, քանի որ թեքադիր, արաբատառ մի արձանագրություն էլ հայտնի է Սմբատ Բ-ի չալմայի վրա²¹, ուշագրավ մի հանգամանք, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ, ամենայն հավանականությամբ, Գագիկ Ա թագավորի չալմային եղել է նման արաբատառ արձանագրություն: Օրինաչափ հարց է առաջանում, թե այդ արձանագրությունները գործառույթային և իմաստային ինչ նշանակություն ունեին, և ինչը կարող էր հիմք ծառայել դրանց՝ հայ թագավորների չալմաների վրա պատկերելու համար:

Հարցի պարզաբանման համար կարևոր աղբյուր են հանդիսանում արաբական ասեղնագործ կտորները՝ թիրազները: «Թիրազ» բառը նշանակել է հագուստի կամ առանձին գործվածքի վրա արված ասեղնագործ նախշ: Թ-Ժ դարերում այն պատվո հանդերձի մասն է դառնում և հարուստ զարդարվում է նրբագեղ ասեղնագործ նախշերով: Որպես կանոն, թիրազները կարվում էին նաև չալմաների, ուսածածկոցների, հանդերձների առջևի մասում, հագուստի թևքերի վերին մասում²²: Խալիֆն այն պաշտոնական արարողության ժամանակ հանձնում էր առանձին անհատներին, երբ ցանկանում էր մեծարել կամ նշանակել նրանց որևէ կարևոր պաշտոնում: Տարածված տարբերակը ասեղնագործ ժապավեններն էին կամ փաթաթանները, որոնց վրա կար նաև մակագրություն: Թիրազի վրա, որպես կանոն, նշվում էր խալիֆի անունը կամ տրվում էր կարճ աղոթք²³: Մյուս կողմից, կարող էր նշվել նաև այն կրող արքայի, կառավարչի կամ պատվիրատուի անունը: Որպես օրինակ հիշատակենք Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանի հավաքածուի մեջ գտնվող քաթանե գործվածքը (999–1000 թթ.), որի վրա կարմիր մետաքսե թելով գործված է

²⁰ Տե՛ս **Орбели И. А.**, նշվ. աշխ., էջ 29:

²¹ Արաբերեն այդ ուշագրավ արձանագրությունը հետևյալն է. «Շահնշահ Անիի, թագավոր»: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, Երևան, 1979, էջ 73-74:

²² Տե՛ս **Stillman Y. K. and Sanders P.**, «Tiraz», The Encyclopedia of Islam, vol. X, Leiden, 2000, p. 534-536.

²³ Նույն տեղում, էջ 534:

արաբատառ քուֆի արձանագրությունը, որը կրում է նաև արքայի անունը²⁴: Հիմք ընդունելով վերը նշվածը՝ կարելի է ասել, որ Գագիկ Ա Բագրատունու չալմայի վրա եղել է հենց արաբատառ արձանագրությամբ ասեղնագործ ժապավեն: Մյուս կողմից, Սմբատ Բ թագավորի չալմայի արձանագրությունը ևս արված է ասեղնագործ ժապավենի վրա, այսինք՝ երկու դեպքում էլ Բագրատունի թագավորները կրում են արձանագրություն ունեցող ասեղնագործ ժապավեններ:

Հետաքրքրական է, որ հայ արվեստում ասեղնագործ ժապավեն հանդիպում ենք Կարսի Գագիկ թագավորի ավետարանում (Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանք, № 2556, ԺԱ դ.)²⁵: Ձեռագրի խմբակային դիմանկարում պատկերված են Գագիկ թագավորը իր կնոջ՝ Գորանդուխ թագուհու և դստեր՝ Մարեմի հետ: Ընդ որում՝ սպիտակ գույնի ասեղնագործ ժապավեն առկա է ինչպես Գագիկ թագավորի և Մարեմի հագուստի թևքերին, այնպես և ետնախորքի ծածկոցի երկու եզրերին²⁶: Ասեղնագործ ժապավեն առկա է նաև Կարաբաշ Քիլիսեյում պատկերված Միքայել Սկեպիդիսի հանդերձանքին՝ կարճ թևքի եզրին²⁷:

Ի մի բերելով վերը նշվածը, կարելի է եզրակացնել, որ Գագիկ Ա Բագրատունու չալմայի վրա եղել է ասեղնագործ գրություն՝ թիրազ, որը հանդիպում է Բագրատունիների՝ մեզ հասած պաշտոնական դիմանկարներում: Չալման եղել է արքայական դիրքի և իշխանության խորհրդանիշ, և թիրազի առկայությունը լրացնում ու կրկնակի շեշտադրում է վերջինիս գործառույթը, միևնույն ժամանակ նաև կարևորում չալմայի իմաստային և գեղարվեստական նշանակությունը:

²⁴ Տե՛ս **Metropolitan Museum of Art**, Accession Number: 31.106.58: <http://www.metmuseum.org/Collections/search-the-collections/448641>.

²⁵ Տե՛ս **Der Nersessian S.**, L'art Armenien, Paris, 1977, p. 109. **Jones L.**, նշվ. աշխ., էջ 48-49:

²⁶ Տե՛ս ծանոթ. 25:

²⁷ Տե՛ս **Ball J. L.**, նշվ. աշխ., էջ 67:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1906 թ. Գազկաշեն Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է Գազիկ Ա Բագրատունու քանդակային պատկերը՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքերին պահած: Թագավորը հագած էր սպիտակ պարեգոտ (թևքերը կախված են եղել՝ առաջացնելով բազմաթիվ ծալքեր), որի վրայից՝ կարմիր պատմուճան, իսկ գլուխը փաթաթված էր մեծ սպիտակ չալմայով: Կրծքին շղթայի վրա կախված էր խաչ: Թագավորի հանդերձանքի ամենակարևոր մասը չալման էր, որը մատնանշում էր նրա արքայական դիրքը: Այն զարդարված էր թիրազով՝ ժապավենով, որի վրա ասեղնագործված գրության մեջ հիշատակվում էր կառավարչի կամ հովանավորի անունը, ում պատկանում էր այն: Այստեղ թիրազի առկայությունը մատնանշում է թագավորի դիրքը, միևնույն ժամանակ այն հանդիսանում է չալմայի կարևոր գեղարվեստական տարրը:

Քանախ քաներ - Գազիկ Ա Բագրատունի, քանդակային պատկեր, չալմա, Սմբատ Բ, Կապադովկիա, Միքայել Սկեպիդիս, Աղթամար, արաբատառ արձանագրություն, Կարսի ավետարան, ասեղնագործ ժապավեն:

К ВОПРОСУ ОБ ОДЕЯНИИ СКУЛЬПТУРНОГО ПОРТРЕТА ЦАРЯ ГАГИКА I БАГРАТУНИ

ДИАНА ГРИГОРЯН

Скульптурный портрет царя Гагика I Багратуни был найден в 1906 г. во время раскопок (под руководством Н.Я. Марра) руин построенной царем церкви Св. Григория Просветителя в Ани. Царь был изображен в белой тунике, рукава которой свешивались с запястий, образуя множество складок. Поверх туники была надета длинная красная мантия, а голова была обмотана большой белой чалмой. На груди царя висел также крест. Самой важной частью одеяния царя Гагика был тюрбан, который указывал на его царский ранг. Он был украшен тиразом - лентой, на которой были вышиты имя ее владельца или покровителя. Кроме функциональной значимости, она была также важным художественным элементом тюрбана.

Ключевые слова - Гагик I Багратуни, скульптурное изображение, тюрбан, Смбат II, Каппадокия, Микаэл Скепидис, Ахтамар, арабская надпись, Карсское Евангелие, вышитая лента.

REGARDING THE GARMENT OF KING GAGIK
THE FIRST OF BAGRATUNI

DIANA GRIGORYAN

Nicholai Marr, in 1906 while excavating the ruins of King Gagik the first's church Saint Gregory the Illuminator in the city of Ani, found the statuette of Gagik I, King of Bagratuni with a scale model of his church in his hands. The king is sculpted wearing a white tunic with sleeves in numerous graceful folds over which a long red mantle. He has a large white turban on his head and a cross around his neck. Of special importance is the turban - a symbol of royalty. A turban is generally decorated with a tiara, a jeweled ornamental band where the ruler's or benefactor's name is inscribed. The turban of Gagik I King of Bagratuni is embellished with a tiara-a real artifact, indicating his royal status.

Key words - Gagik I of Bagratuni, sculptural image, turban, Smbat II, Cappadocia, Michael Skepidis, Aghtamar, arabic inscription, Kars Gospel, embroidered band.